

DOI: 10.17234/SRAZ.66.14

UDK: 811.13'367.625'37

Original scientific paper

Primit la 14 iunie 2021

Acceptat pentru publicare la 18 octombrie 2021

Condiționalul romanic: schiță de evoluție din perspectiva teoriei regramatizării

Cecilia Mihaela Popescu
Facultatea de Litere
Universitatea din Craiova
cecilia99_ro@yahoo.com

Articolul de față își propune să urmărească succint procesul de (re)configurare sintactico-semantică a formelor de condițional romanic (siglat: COND) din cadrul a patru sisteme romanice (spaniolă, franceză, italiană și română), proces ulterior etapei de gramaticalizare propriu-zisă începută încă din latină și finalizată în perioada protoromanică. Obiectivul principal este acela de a pune în evidență faptul că paradigmele verbale de COND romanic au suferit diverse schimbări semantico-sintactice din momentul fixării lor în limbă și până în contemporaneitate, antrenând uneori chiar reorganizări de paradigmă sau conducând la crearea unor noi tipuri de opoziții la nivel de sistem.

Cuvinte cheie: modul condițional, limbi romanice (spaniolă, franceză, italiană, română), gramaticalizare, regramatizare, perspectivă diacronică și sincronică, schimbări sintactico-semantic

1. Introducere

Istoria constituirii condiționalului romanic (siglat: COND) și, mai ales, cea a dezvoltării sale în cadrul sistemelor lingvistice romanice reprezintă rezultatul unui proces cognitiv abstract de *re-analizare* (v. De Mulder 2001: 16) și *regramatizare* (v. Andersen 2006 sau Lindschouw 2011) prin care diferite forme de expresie puternic înrădăcinate inițial (în latina târzie) în zona de actualizare a [*prospectivului*] cu raportare la [*trecut*] ajung să gramatizeze această trăsătură inerentă originară (în sensul că devin marcatori ai *viitorului în trecut*), pierzând totodată (în grade diferite) posibilitatea de pliere în tranșa temporală amintită anterior și dezvoltând (de asemenea, în grade diferite) aptitudini modale.

Articolul de față își propune să urmărească succint acest proces de (re)configurare sintactico-semantică a formelor de COND din cadrul a patru sisteme romanice (spaniolă, franceza, italiană și română), proces ulterior etapei de gramaticalizare propriu-zisă începută încă din latină și finalizată în perioada

protoromanică. Obiectivul principal este acela de a pune în evidență faptul că paradigmele verbale de COND romanic au suferit diverse schimbări semantico-sintactice din momentul fixării lor în limbă și până în contemporaneitate, antrenând uneori chiar reorganizări de paradigmă sau conducând la crearea unor noi tipuri de opoziții la nivel de sistem.

2. Parcurusul diacronic al formelor de condițional în interiorul sistemelor verbale romanice

2.1. Condiționalul din limba franceză: un model coerent de regramatizare și re-analiză

Evoluția formei în *-roi(e)*, (succesoarea gramaticalizată a structurii perifrastice CANTARE HABEO_{imperf.} din latina târzie) este paradigmatică pentru ilustrarea procesului de regramatizare și re-analiză. Această structură verbală apare chiar de la primele sale atestări în limba franceză (v. *Sermon sur Jonas*, vers. 6777-6779) încărcată cu valoarea temporală de *viitor în trecut* („futur dans le passé”) și cu funcționarea sintactică de „timp corelativ” (+ aptitudine anaforizantă). O astfel de semnificație pare să fie cantitativ superioară ocurențelor de natură modală (Martin 1971: 402), în care paradigma analizată exprimă « [...], un éventuel qui porte sur le présent ou sur l’avenir, sans qu’on puisse distinguer le domaine du possible (le potentiel) et celui de l’impossible (l’irréel) [...] » (Ménard 1976: 144).

Ipoteza noastră (v. Popescu 2013a și b) este că *exprimarea viitorului în trecut* [siglat în text: VT] este o funcționare par défaut a formei în *-roi(e)*, care se datorează în mare măsură nu doar structurii sale etimologice, ci și funcționării sale în franceza veche și medie, ca un « futur aléatoire » Ménard (1976: 144), adică indeterminat din punct de vedere temporal. Prin urmare, și spre deosebire de limba actuală, chiar și în ocurențele modale în care este actualizată o probabilitate slabă/puternică, o atenuare, o formă de ireal, forma în *-roi(e)* avea capacitatea de a plasa posibilitatea, irealitatea etc. fie în raport cu [prezent-viitorul] lui Sit_v, fie în raport cu [trecutul] (v. aussi Wagner / Pinchon 1991: 390- 391). Dezambiguizarea unor astfel de situații discursive se va realiza din secolul al XIII-lea, în momentul în care forma compusă în *-roi(e)*, începe să se substituie gradual formei simple, marcând inițial (Squartini 1999: 59) aspectul [realizat în viitor], și mai târziu, anterioritatea.

- (1) Brochent ad ait pur le plus tost aler,/ Si vunt ferir, que *ferieient* il el? (Roland, 1184-1185, apud Buridant 2000: 694) [deliberare raportată la prezent-viitor].
«Ils piquent des deux de toutes leurs forces pour avancer d’autant plus vite: ils vont frapper, que feraient-ils d’autre?».
- (2) Dont venez vous? Vos armes *vendriez* les vous? (Clariss et Laris, 24239, apud Ménard 1976: 145) [eventualitate raportată la trecut]. «D’où venez-vous ? Auriez-vous vendu vos armes?».

Franceza, spre deosebire de alte limbi romanice (italiana sau româna, de exemplu) nu a reușit în diacronie să anuleze referirea la [trecut] a formei în –

roi(e), ci a «re-analizat»-o și ulterior, probabil, a normat-o (în secolul al 17-lea, sub influența unei norme riguroase). Altfel spus, franceza a gramatizat forma în *-roi(e)* (în ocurențele temporale) ca indiciu nu al unei valori cognitive, abstracte, ci ca indiciu al unei funcții sintactice, «viitorul în trecut». În acest scop, franceza a operat o deplasare prin abstractizare asupra poziționării punctului de reper și, implicit, asupra orientării anaforice a respectivei forme verbale (Bres 2012: 1725).

Cu alte cuvinte, de la un ancrăj enunțiativ mai mult sau mai puțin explicit, dar complet depășit și situat în irevocabil (deci în anterioritatea lui Sit₀), s-a ajuns la un punct de reper, mai mult sau mai puțin explicit, dar inactual, deci diferit față de *nunc* enunțiativ. Această re-analiză a VT privind plasarea punctului de origine de la irevocabil la inactual a fost posibilă datorită manierei laxă, libere de articulare a discursului raportat în franceza veche și medie.

Forma în *-roi(e)* exprimă în toate contextele cu valoare de VT nu [TRECUTUL], ci doar o relație semantică de posterioritate (sau mai degrabă, de „ulterioritate” – v. Veters 2001: 169-207; Bres 2012: 1719-1730; Popescu 2013 a și b) în raport cu un ansamblu referențial situat în trecut și anterior față de Sit₀. Altfel spus, ansamblul referențial și indiciile contextuale sunt elementele care îi determină procesului exprimat de forma în *-roi(e)* poziționarea pe axa temporală. Absența oricărui reper trecut pare să blocheze valoare de VT (v. Martin/Wilmet 1980: 94 ori Korzen/Nolke 2001: 129). Astfel, forma verbală analizată exprimă, la fel ca viitorul (forma simplă), posterioritatea față de Sit_v, ceea ce dă naștere numeroaselor valori modale.

2.2. O scurtă istorie a formei în *-ría* / condiționalului din spaniolă

Formei simple în *-ría* din spaniolă i s-a acordat de-a lungul timpului un statut incert în cadrul sistemului verbal al acestei limbi. Pe scurt, este vorba de o tatonare îndelungată între *mod* de sine stătător și *timp*. Până aici, situația pare să fie asemănătoare cu istoria formei simple de COND din limba franceză. Dar dacă, literatura lingvistică franceză considera forma în *-rais* ca timp al indicativului, paradigma în *-ría* din spaniolă a oscilat în interpretările lingvistice autohtone între treaptă temporală fie a indicativului, fie a subjonctivului.

Astfel, Real Academia Española (RAE) a considerat această formă verbală până în 1916/1917, drept un *timp al conjunctivului*, apoi, pentru încă aprox. o jumătate de secol (până în 1973), i-a atribuit un statut aparte, numindu-l *modo potencial* și, în sfârșit, după această dată (probabil sub influența studiilor celebre ale lui Andrés Bello – care denumește această paradigmă verbală *pospreterito*), respectiva paradigmă verbală a fost categorizată în rândul *timpurilor indicativului*. Nici această din urmă tipologizare nu avea să dureze foarte mult, pentru că, odată cu ediția din 1994 a *Gramática de la lengua española* – scrisă, de această dată, sub auspiciile tutelare ale lui Alarchos Llorach –, forma în *-ría* avea să recapete titulatura de „mod” aparte (de această dată, împreună cu viitorul indicativ), cu denumirea de „el condicional” (v. și Ferreres Masplá/Olivares Pardo 2000: 175).

Cu siguranță că numărul foarte mare și variat de utilizări, în mare măsură asemănător cu cel al formei echivalente din franceză, a fost un argument în

favoarea acestei ultime clasificări. Cu toate acestea, nu trebuie omis faptul că forma în *-ría* din spaniolă este singura (în comparație cu formele corespondente din italiană, franceză sau română) care continuă să se plieze în zona de referință a [trecutului] nu numai în actualizarea VT, ci și în redarea diferitelor grade de [potențial] (redarea, de exemplu, a unei probabilități în trecut).

2.3. Condiționalul din limba italiană contemporană: un caz romanic particular?

Istoriile limbii italiene (v. și Saffi 2010: 33-34) arată că pentru sememul [condițional prezent], acest sistem lingvistic a dispus în diacronie de următoarele trei tipuri de structuri formale:

(i) o formă moștenită (COND – Tipul 1) din mai mult ca perfectul indicativ latin (*AMAVERAM* > *amara*), întâlnită frecvent în primele texte poetice siciliene, cu precădere în cadrul construcțiilor ipotetice.

(ii) o construcție verbală (COND – Tipul 2), care apare în italiana veche fiind moștenită din turnura latinească *CANTARE HABEBAM* > *cantaria*, cu auxiliarul conjugat la imperfect, care stă și la baza formelor echivalente de COND din franceza, spaniola sau portugheza actuală.

(iii) aceeași construcție perifrastică latină amintită anterior, cu auxiliarul conjugat la indicativ perfect (passato remoto): *cantare + ebbe* > *cantarebbe* (COND – Tipul 3).

Așadar, după ce a tatonat mai multe forme de expresie, încercând și renunțând la formularea care „a avut succes” în alte limbi din România Occidentală (și care, de altfel, continuă să existe și în contemporaneitate în dialectul sicilian sau în cel napoletan), italiana modernă a reținut ultima structură formală (COND – Tipul 3), situație ce pare să se fi întâmplat între secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea (aprox. în jurul anului 1650).

De fapt, la nivel semantic, soluția adoptată de italiană permite ca V să acopere – spre deosebire de formele corespondente din franceză, spaniolă sau portugheză – întreaga zonă de expresie a modalității epistemice, cu raportare la [prezent – (viitor)] sau la [trecut] (grație formei compuse), fără nicio interacțiune cu forma sintetică de COND, care apare, în limba actuală, doar cu valoare evidențialo-citațională. În schimb, în ceea ce privește COND trecut, italiana ajunge la omonimie funcțională în ceea ce privește actualizarea VT și a irealului în trecut.

2.4. Limba română: concurența structurilor perifrastice

În limba română veche, pentru sememul [condițional], istoriile limbii române fac referire în primul rând la existența *condiționalului sintetic* care pare să fi avut o mai mare utilizare (Coteanu 1981: 87) în special între secolele al XIII-lea și al XV-lea, față de textele din secolul al XVI-lea. De fapt, pentru această perioadă, COND sintetic este singura (unica) formă verbală cu valoare, *grosso modo*, de COND prezent. În ceea ce privește structura morfologică și originea sa, COND

sintetic este considerat un urmaș fie al conjunctivului perfect latin (CANTAVERIM), fie al viitorului II indicativ latin (CANTAVERO), fie al acelei forme mixte, rezultate ca urmare a confuziei morfologice și semantice între cele două paradigme verbale amintite anterior (Dimitrescu *et al.* 1978: 321).

Pe de altă parte, scrierile din secolul al XVI-lea dovedesc existența și a unui *condițional prezent analitic*, care însă – spre deosebire de forma discutată anterior – nu este specific românei comune. Această creație are la bază auxiliarul *a avea* sau *a vrea* (potrivit diferitelor ipoteze etimologice existente în literatura de specialitate), urmat de infinitivul scurt al verbului lexical. Paradigma sa morfologică este asemănătoare cu cea din limba modernă, cu excepția persoanei a III-a singular și plural, unde auxiliarul prezintă formele *ară*, respectiv, *are*: *ară afla*; *ară trebui*; *are dzicea* și *are putea*, *iubi-v-ară* (v. Densușianu 1961, II: 146).

Spre deosebire de celelalte limbi romanice occidentale, în limba română contemporană, COND nu mai exprimă VT și funcționează doar cu diferite valori modale, în mare parte, identice cu cele existente în franceză, de exemplu. Însă, într-o serie de texte scrise între secolul al XVI-lea și secolul al XVIII-lea (anume, *Palia de la Orăștie*, *Noul Testament de la Bălgrad*, *Sicriul de Aur*, *Biblia de la București*, sau în operele lui N. Costin, D. Cantemir și Gh. Șincai), acest compartiment verbal apare frecvent fie ca substitut al V deictic, fie cu valoare de imperfect, perfect sau mai-mult-ca-perfect indicativ (v. Avram 1976: 353–358), în special în subordonatele temporale, dar și în completetive directe. Cu alte cuvinte, COND din română a suferit un proces de *regramatizare* (v. Lindschouw 2011: 57-63) în urma căruia a ajuns să funcționeze în limba actuală ca un compartiment verbal de sine stătător, cu valori specifice, dar nu a fost un mod *sui generis*. Mai mult, faptul că în limba veche, COND era echivalent atât cu un V deictic, cât și cu un timp de trecut, arată abilitatea acestui morfem de a se putea plia în toate cele trei tranșe temporale ([trecut] – [prezent] – [viitor]), fără ca procesul desemnat să fie plasat în mod riguros în timp.

3. Concluzii parțiale

În franceză, spaniolă, portugheză și italiană, COND „prezent” este o formă verbală simplă rezultată prin gramaticalizarea perifrizei latinești CANTERE HABEBAM/HABUI. În toate cele patru limbi romanice occidentale se selectează așadar același verb modal latin, HABERE, pentru crearea COND, dar și a formelor de V.

O primă diferență apare totuși în cazul limbii italiene moderne, care optează pentru formele de perfect ale aceluiași verb: HABUI, HABUISTI, HABUIT etc. *Cantaria/canteria* (adică formele rezultate din CANTERE HABEBAM) mai apar în italiana actuală doar la nivel dialectal (v. Reinheimer-Rîpeanu 2001: 287, n. 64) sau în limbajul poetic modern (v. Glessgen 2007: 204).

În ceea ce privește limba română, după mai multe tatonări, aceasta a optat pentru un COND analitic cu două forme:

- o formă de prezent (numită de gramatici „condițional prezent”) (*aș cânta*, *ai cânta* etc.);

- o formă de trecut (numită de gramatici „condițional trecut”), cu o structură supracompusă formată din: afixul *aș, ai, ar, am, ați, ar + fi* (infinitivul verbului auxiliar *a fi*) + *cântat* (participiul trecut al verbului lexical).

În ansamblu, demersul descriptiv realizat până în acest moment ne permite așadar să observăm că limbile romanice occidentale au ajuns să „canonizeze” formele sintetice rezultate în urma procesului de gramaticalizare a compozanțelor perifrazei latinești CANTARE HABEBAM / HABUI, forme sintetice care, la rândul lor, se găsesc în concurență – cu precădere în limba vorbită –, cu diferite turnuri analitice cu valoare temporală și/sau modală.

Referințe bibliografice:

- Andersen, Henning. (2006). Grammatication, regrammatication and degrammatication: tense loss in Russian, in: *Diachronica*, 23, 2, pp. 231-258.
- Avram, Mioara (1976). Condiționalul cu valoare de indicativ trecut în texte vechi românești, in *Studii și Cercetări Lingvistice*, 27, 4, pp. 353-358.
- Bres, Jacques (2012). *Conditionnel et ultériorité dans le passé: de la subjectivité à l'objectivité*, in SHS Web of Conférences, Volume 1, 3ème Congrès Mondial de Linguistique Française, pp. 1719-1730.
- Buridant, Claude (2000). *Grammaire nouvelle de l'ancien français*, Paris: SEDES.
- Coteanu, Ion (1981). *Structura și evoluția limbii române (De la origini până la 1860)*, București: Editura Academiei Române.
- De Mulder, Walter (2001). La linguistique diachronique, les études sur la grammaticalisation et la sémantique du prototype: présentation, in *Langue française*, 130, pp. 8-32.
- Densușianu, Ovid (1961), *Istoria limbii române*, 2 vol. București: Editura Științifică.
- Dimitrescu, Florica / Pamfil, Viorica / Șerban-Barborică, Elena / Cvasnii, Maria / Theodorescu, Mirela / Călărășu, Cristina / Mihai, Marta / Toma, Elena / Ruxăndoiu, Liliana (1978). *Istoria limbii române. Fonetică, Morfosintaxă, Lexic*, București: Editura Didactică și Pedagogică (Dimitrescu et al. 1978).
- Ferreres Masplá, F. / Olivares Pardo, A. (2000). Pour un conditionnel monosémique en français et en espagnol, in *Actes du XXIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*, Vol. 6. *De la Grammaire des Formes à la Grammaire du Sens* [ed. Englebert, A. / Pierrard, M. / Rosier, L. / van Raemdonck, L. D.], Tübingen: Max Niemeyer Verlag, pp. 175-185.
- Glessgen, Martin Dietrich (2007). *Linguistique romane: domaines et méthodes en linguistique française et romane*, Paris: Armand Collin.
- Korzen, Hanne / Nölke, Henning (2001). Le conditionnel : niveaux de modalisation, in *Le conditionnel en français* [ed. Patrick Dendale / Tasmowski, Liliane], Paris: Librairie Klincksieck, pp. 125-167.
- Lindschouw, Jan (2011). L'évolution du système du futur du moyen français au français moderne: la réorganisation comme un cas de régrammatication, in *Revue de linguistique romane*, 75, 297-298, pp. 51-98.

- Martin, Robert (1971). *Temps et aspect. Essai sur l'emploi des temps narratifs en moyen français*, Paris: Éditions Klincksieck.
- Martin, Robert / Wilmet, Marc (1980). *Manuel du français du Moyen Âge. 2. Syntaxe du Moyen Français*, Bordeaux: Editions Bière.
- Ménard, Philippe (1976). *Manuel du français du Moyen Âge. 1. Syntaxe de l'ancien français*, Bordeaux: Editions Bière.
- Popescu, Cecilia Mihaela (2013a). *Viitorul și condiționalul în limbile romanice. Abordare morfosintactică și categorizare semantică din perspectivă diacronică*, Craiova: Editura Universitaria.
- Popescu, Cecilia Mihaela (2013b). Conditionnel ou futur dans le passé? L'histoire d'un marqueur de relation anaphorique, in *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur (ZfSL)*, 123, 1, pp. 12-32.
- RAE = Real Academia Española / Asociación de Academias de la Lengua Española (2010). *Nueva gramática de la lengua española. Manual*, Madrid: ESPASA.
- Saffi, Sophie (2010). *Le futur dans les langues romanes. Introduction à la chronogénèse guillaumienne*, <<http://ufr-lag-lea.univ-provence.fr/Local/master-arc/dir/user-2437/le%20futur.pdf>>.
- Squartini, Mario (1999). Riferimento temporale, aspetto e modalità nella diacronia del condizionale italiano, in *Vox Romanica. Annales Helvetici Explorandis Linguis Romanics Destinati*, 58, pp. 57-82.
- Vetters, Carl (2001). Le conditionnel: ultérieur du non-actuel, in *Le conditionnel en français* [ed. Patrick Dendale / Tasmowski, Liliane], Paris: Librairie Klincksieck, pp. 169-207.
- Wagner, R., L. / Pinchon, J. (1991). *Grammaire du français classique et moderne*, Paris: Hachette Supérieur.
- Wilmet, Marc (2001). L'architecture du «conditionnel», in *Le conditionnel en français* [ed. Patrick Dendale / Tasmowski, Liliane], Paris: Librairie Klincksieck, pp. 21-44.

Romance Conditional: an Evolution Outline from the Perspective of the Re-grammaticalization Theory

The history of the establishment of Romance conditional (hereinafter: COND) and, especially, of its development in Romance linguistic systems is the outcome of an abstract cognitive process of *re-analysis* and *re-grammaticalization*, by which various forms of expression, initially (in late Latin) deeply rooted in the domain of [prospective] related to the [past], come to grammaticalize this original inherent feature (becoming markers of *future in the past*), also losing (to various degrees) their capacity of fitting in the previously mentioned temporal domain and developing (to various degrees as well) modal values.

This article aims at briefly describing this process of syntactic and semantic (re) configuration of COND forms in four Romance systems (Spanish, French, Italian and Romanian), which followed the grammaticalization phase that had started in Latin and was completed in the Proto-Romance period. The main purpose is to show that the verbal paradigms of Romance COND have undergone various semantic and syntactic changes,

since their establishment in the language and to our days, sometimes even resulting in paradigm reorganisations or in the creation of new types of oppositions on a systemic level.

Keywords: Conditional Mood, Romance languages, grammaticalization, re-grammaticalization, diachronic and synchronic perspective, semantic and syntactic changes